

כנגד ארבעה בנים

דברה תורה

הרב שלמה שטרסברג

הפסוקים על פיהם נקבעו ארבעת הטיפוסים שמייצגים ארבעת הבנים בהגדה לא עולים בקנה אחד עם דברי בעל ההגדה, מאמר זה מבקש להציע מספר כיווני חשיבה להבנת הדברים וליישוב הקשיים

כנגד ארבעה בנים דברה תורה: אחד חכם ואחד רשע אחד תם ואחד שאינו יודע לשאול.

ההתייחסות בתורה ללימוד הבנים תופס מקום מרכזי ובהקשר לפסח חוזר עניין זה על עצמו ארבע פעמים בסגנונות שונים. חז"ל ובעקבותיהם בעל ההגדה לומדים מכאן שמדובר בארבעה סוגי בנים. ישנם קשיים רבים ביחס שבין דברי התורה על הבנים לבין דברי בעל ההגדה, אנו ננסה להעלות על הכתב את חלקם ולהעניק מספר כיווני מחשבה ביחס להבנת הדברים.

הכתוב בתורה

דברים ו

(כ) כִּי יִשְׁאַלְךָ בֶּןְךָ מָחָר לֵאמֹר מָה הָעֵדוּת
וְהַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר צִוְּהָה ה' אֱלֹהֵינוּ
אֲתָכֶם:

הגדה של פסח

חֲכָם מָה הוּא אוֹמֵר? מַה הָעֵדוּת וְהַחֲקִים
וְהַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר צִוְּהָה ה' אֱלֹהֵינוּ אֲתָכֶם? (דברים
ו') וְאָף אַתָּה אָמַר לוֹ מַה־לְכוּת הַפֶּסַח: אֵין
מִפְטִירִין אַחַר הַפֶּסַח אֲפִיקוֹמָן.

(כא) ואמרת לבנך עבדים היינו לפרעה במצרים ויציאנו ה' ממצרים בגד חזקה: (כב) ויתן ה' אותות ומפתים גדלים ורעים במצרים בפרעה ובכל ביתו לעיניו: (כג) ואותנו הוציא משם למען הביא אתנו לתת לנו את הארץ אשר נשבע לאבותינו: (כד) ויצונו ה' לעשות את כל החקים האלה ליראה את ה' אלהינו לטוב לנו כל הימים לחיתנו כהיום הזה: (כה) וצדקה תהיה לנו כי נשמר לעשות את כל המצוה הזאת לפני ה' אלהינו כאשר צונו:

שמות יב

(כו) והיה כי יאמרו אליכם בניכם מה העבדה הזאת לכם: (כז) ואמרתם זבח פסח הוא ליקחון אשר פסח על בתי בני ישראל במצרים בנגפו את מצרים ואת בתינו הציל ויקד העם וישתחווי:

שמות יג

(יד) והיה כי ישאלך בנך מחר לאמר מה זאת ואמרת אליו בחזק יד הוציאנו ה' ממצרים מבית עבדים: (טו) ויהי כי תקשה פרעה לשלחנו ויהג ה' כל בכור מצרים מבכר אדם ועד בכור בהמה על פני אנו זבח ליקחון כל פטר רחם הזכרים וכל בכור בני אפדה:

שמות יג

(ח) והפרת לבנך ביום ההוא לאמר בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים:

רשע מה הוא אומר? מה העבדה הזאת לכם? (שמות יב) לכם - ולא לו. ולפי שהוציא את עצמו מן הכלל פיר בעקר. ואף אפה הקנה את שניו ואמר לו: בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים. (שמות יג) לי - ולא לו. אילו היה שם, לא היה נגאל.

תם מה הוא אומר? מה זאת? ואמרת אליו: בחזק יד הוציאנו ה' ממצרים, מבית עבדים. (שמות יג)

ושאינו יודע לשאל - את פתח לו, שנאמר: והפרת לבנך ביום ההוא לאמר, בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים (שמות יג)

הקשיים העומדים לפנינו

א. מי הם ארבעת הבנים?

ב. מדוע הוזכרו בהגדה של פסח?

ג. מדוע נוספה המילה "אחד" לפני כל אחד מהבנים?

ד. מדוע פתח בעל ההגדה בסדר זה של הבנים - חכם, רשע, תם ושאינו יודע לשאול, הרי הסדר בתורה (על פי זיהוי חז"ל) הוא אחר - רשע, שאינו יודע לשאול, תם וחכם.

ה. מדוע בן זוגו של החכם הוא הרשע? לכאורה מתאים יותר להגדיר זוג כחכם וטיפש או צדיק ורשע. כמו כן, ניתן לחלק באמצעות השמות שנתנו חז"ל, חכם יהיה בן זוגו של הבן שאינו יודע לשאול, ואילו התם (ההולך בתמימות) יחד עם הרשע. אם כן מדוע הזוגות נכתבו דווקא בצורה זו?

ו. מדוע התשובות שמשיב בעל ההגדה לבנים (החכם והרשע) שונות מתשובות התורה לבנים אלו?

ז. מדוע דברי הבן החכם בתורה נפרדים משאר הבנים ומופיעים בפרשת ואתחנן בספר דברים, ואילו שאר הבנים מופיעים בפרשת בא בספר שמות?

ח. זיהוי הבנים תם (אומר "מה זאת") ושאינו יודע לשאול ("והגדת לבנך") - הוא אינו מדבר) מאוד מובן אבל הזיהוי של החכם והרשע אינו מובן. אם בגלל שהרשע הוציא את עצמו מהכלל באומרו "לכם", הרי גם הבן החכם הוציא עצמו מהכלל באומרו "אתכם", מה החילוק שמבדיל ביניהם?

מי הם ארבעת הבנים?

יש שדרשו את עניינם של ארבעת הבנים כיחס לדורות השונים. הסבא שהיה יהודי תם ועבד את ה' בתמימות לא שאל שאלות ולא הקשה, כל מצוה ומנהג היו בשבילו קודש קודשים. בנו כבר קיבל חינוך כללי בנוסף למסגרת היהודית, הוא כבר חוקר ורוצה להבין כל דבר, הוא מבחין בין עדות לחוקים ולמשפטים. בנו של החכם מקבל רק חינוך נוכרי, הוא לומד בגימנסיה בעיר אחרת ומנותק מהיהדות, כשמגיע ליל הסדר הוא מתריס "מה העבודה הזאת לכם". בנו של הרשע כבר אינו מכיר דבר בבית אביו וכשסוף סוף מגיע לבית סבו כל דבר נראה לו חדש ומפליא: הנרות, המפה הלבנה, שולחן הסדר וכו', ולכן שואל מה זאת? בנו של התם גדל בדור שהסבא החכם נפטר, הוא כבר אינו רואה דבר וכבר

אינו שואל. **כדי למנוע מצב זה** אומר בעל ההגדה "והגדת לבנך", שמור על רציפות הדורות ועל העברת המסורת מאב לבן כדי שהשושלת לא תינתק¹. יש שהסבירו שמדובר כאן באותו בן. אדם במהלך חייו עובר תקופות שונות, שאינן יודע לשאול (תינוק), תם (ילדות), רשע (גיל המרידה), לאחר מכן מגיע השלב של הצדיק, כשהבן חוזר לתלם, לחינוך היסודי של בית אבא. בעל ההגדה מדגיש לנו שבכל גיל צריך ללמוד לדבר אל האדם כפי המצב בו הוא נמצא. הפשט הפשוט בביאור עניינם של ארבעת הבנים הוא, שמדובר בארבעה אחים החיים באותה המשפחה. כל אח שונה מאחיו באופי בהתנהגות ובדרך החשיבה ולכל אחד מהילדים צריך לתת את המענה המתאים, כדברי הפסוק "תִּנְנֶנָּה לְעַרְלָנִים וְלַבְּנוֹת עֵלְפִי דְרָפוֹ". זוהי בעצם המצווה המיוחדת לליל הסדר "והגדת לבנך ביום ההוא לאמור בעבור זה עשה ה' לי בצאתי מצרים", ליל הסדר מוקדש לספר את נסי יציאת מצרים ולכן דווקא כאן מוזכרים ארבעת הבנים, כי לכל סוג של בן יש דרך מיוחדת שתעורר אותו לשאול ולהתעניין. באופן זה נוצר שיח בין אב לבנו, דבר שיחזק את הקשר ביניהם ועשוי לפתוח שבילים של דו שיח עשיר ופורה גם במהלך השנה כולה, ובכך לסייע בהעברת מסורת העם היהודי בשלשלת הדורות מאב לבן.

אולי זו הסיבה שהמילה "אחד" מופיעה בין כל אחד מהבנים, להדגיש שמשמעותם לא כמספרים, אלא, כדברי הרב סורוצקין זצ"ל (בהגדת "השיר והשבח"), הכוונה ל"בין כך ובין כך קרויים בנים", כלומר בין אם יש לך בן חכם או רשע, תם או שאינו יודע לשאול חלה עליך חובה לחנכו ולספר לו את סיפור יציאת מצרים.

ממה נובע ההבדל בין סידור בעל ההגדה לסידור התורה בסדרם של הבנים?

כפי שראינו בפתיחה, בעל ההגדה פתח בבן החכם, מתאים יותר לפתוח בבן המשמח את הוריו ("בן חכם ישמח אב...") ולא בבן הרשע שמצער את הוריו. אולם הסדר בתורה הוא הפוך, התורה פתחה (שמות יב, כו) דווקא בשאלת הבן הרשע ואילו את שאלת החכם היא דחתה לספר דברים (ו, כ). הרב ישראל אריאל ב"הגדת המקדש" עסק בשאלה זו והשיב ששאלת הבן החכם היא התשובה לשאלת הבן הרשע הנאמרת כהתרסה וככפירה ולא כשאלה. לכן פתחה התורה בדברי הבן הרשע כדי לסיים את העניין בטוב, בדברי הבן החכם. הבן הרשע רואה את עצמו כחכם ונאור יותר מאבותיו, הוא מסיק שהתכלית היחידה של הקורבנות הייתה לעקור מלב יוצאי מצרים את האמונה שהבהמות הם קדושות ושיש לסגוד להם, כפי שהיה מקובל בעולם העתיק. אפשרות נוספת שהוא מעניק כמטרה

¹ פירוש זה על פי הגדה של פסח של הרב ישראל לאו שליט"א.

למעשה הקורבנות, שהם כאמצעי לעקור את הע"ז מלב אבותינו בצורה מדורגת שיקריבו אותם לא לפסל אלא לה'². אומר לעצמו הבן הרשע, כיום, אלפי שנים לאחר יציאת מצרים עבודת הקורבנות מיותרת, ולכן מתריס "מִהָעֵבֶדָה הַזֹּאת לָכֶם". התורה מסיימת בדברי הבן החכם שמאמין שיש טעם והגיון בכל מצוה, אבל גם מודע לכך שטעמים של רבים מהמצוות נשגב מבינתנו. החכם מנסה לברר את פרטי המצוה - מה העדות החוקים והמשפטים, הבן החכם מודע לכך שעבודת הקורבנות הוא חוק אלוקי שאין הדעת האנושית יכולה להבין, גם אחרי כל ההסברים, למלוא עומקו. כפי שכתב הרמב"ם עצמו בהלכות מעילה (פרק ח' הלכה ח'):

ראוי לאדם להתבונן במשפטי התורה הקדושה ולידע סוף ענינם כפי כחו, ודבר שלא ימצא לו טעם ולא ידע לו עילה אל יהי קל בעיניו ולא יהרוס לעלות אל ה' פן יפרוץ בו, ולא תהא מחשבתו בו כמחשבתו בשאר דברי החול... קל וחומר למצוה שחקק לנו הקדוש ברוך הוא שלא יבעט האדם בהן מפני שלא ידע טעמן ... אמרו חכמים 'חוקים חקתי לך ואין לך רשות להרהר בהן'... כגון איסור בשר חזיר ובשר בחלב ועגלה ערופה ופרה אדומה ושעיר המשתלח... וכל הקרבנות כולן מכלל החוקים הן, אמרו חכמים שבשביל עבודת הקרבנות העולם עומד, שבעשיית החוקים והמשפטים זוכין הישרים לחיי העולם הבא, והקדימה תורה ציווי על החוקים, שנאמר 'ושמרתם את חקותי ואת משפטי אשר יעשה אותם האדם וחי בהם'

על כן פתח בעל ההגדה בדברי הרשע שיש בהם דברי התרסה וכפירה, כדי לסיים בשאלת החכם שמבין שלאחר הבחינה וההגיון שלנו, בסופו של דבר עבודת הקורבנות הוא חוק אלוקי ואנו מקיימים בשמחה את צו ה' לפרטיו, גם אם אין אנו יורדים לעומק הבנת טעמים.

הזוגות בין הבנים

שאלנו ביחס להתאמה בין הזוגות מדוע לא הגדרנו אותם כחכם וטיפש או כרשע וצדיק? מסתבר לומר שהרשע הוא גם כן חכם אבל משתמש בחוכמתו לכפירה בתורה ובמסורת, ולכן הוא מוגדר כרשע בניגוד לחכם הצדיק. ביחס לאפשרות השנייה של חכם ושאינו יודע לשאול, ותם (שעובד את ה') בתמימות והפכו הרשע, הגר"א מסביר שכיוון שלא רצה בעל ההגדה לסיים ברשע לכן לא נכתבו הזוגות באופן הזה.

² בדומה להסבר הרמב"ם במורה נבוכים ג, לב

מדוע לרשע ולחכם נאמרו תשובות אחרות מאלו שמובאות בתורה?

שאלנו מדוע שינה בעל ההגדה את תשובות התורה לבן החכם והרשע, ומדוע שאלת הבן החכם נפרדת משאר השאלות ונמצאת בספר דברים? הרב סורוצקין זצ"ל טוען ששאלות הבנים בפרשת בא כתובים במקומם בהקשר של יציאת מצרים ומסתבר שקשורות לליל הסדר. לעומת זאת, שאלת הבן החכם הכתובה בספר דברים היא לא במקומה וגם לא בזמנה, זאת משום שאינה נשאלת דווקא בליל הסדר אלא בכל ימות השנה בשעה שהאב מלמד את בנו תורה. שאלת הבן החכם כתובה לאחר פרשת שמע בא נאמר "ושננתם לבניך" ואז הבן החכם שואל "מִה הַעֲדַת וְהַחֲקִים וְהַמִּשְׁפָּטִים...". אם כן, שאלתו מתייחסת לא רק לחוקות הפסח אלא על כלל המצוות- עדות חוקים ומשפטים, ולכן גם התשובה של התורה על אף שפותחת ב"עבדים היינו" איננה מיוחדת לפסח בלבד אלא לכלל התורה. כשבעל ההגדה נדרש לתת תשובה לבן החכם שבניגוד לבן הרשע לא מוציא עצמו מהכלל אלא שואל על מנת לקיים, הרי שהתשובה המתבקשת היא ללמדו את כל הלכות הפסח 'עד אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן'. ביחס לבן הרשע הרב סורוצקין זצ"ל כותב שיש לחלק בין שני מצבים של בן רשע. יש מצב של בן רשע בזמן הבית, כאשר עם ישראל יושב על אדמתו. בתקופה זו אם תמה האדם על הקרבן, במצב זה אין להתיימש מהבן הרשע, משום שיתכן שמרוב טובה שכח את ימי הסבל והרדיפה בגלות וטוען שכל העבודה הזאת הייתה טובה לדור יוצאי מצרים. תפקיד המלמדים להסביר שכתוב בתורה "זָבַח פֶּסַח הוּא לֵה' אֲשֶׁר פָּסַח עַל בְּתֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל בְּמִצְרַיִם" וזה עדות לניסים שעשה ה' עימנו וְנִגְפּוּ אֶת מִצְרַיִם וְאֶת בְּתֵינֵנוּ הִצִּיל וַיִּקְדֵּם הָעָם וַיִּשְׁתַּחֲוּוּ", זהו הבסיס להשגחת ה' עימנו בכל הדורות, ואל לנו לשכוח זאת גם בתקופת השפע. ואילו הבן הרשע ששואל "מִה הַעֲבָדָה הַזֹּאת לָכֶם" בימי הגלות והעוני לאחר החורבן, כשעם ישראל מצפה לגאולה הוא לעומתם מתיימש ממנה ומנסה להרפות ידיו מאמונתנו, אליו מופנים דברי בעל ההגדה 'הכהה את שיניו וכו'. בסגנון מעט שונה הרב ישראל לאו מחלק בין בן חוץ לארץ לבין בן ארץ ישראל. בגלות אם בן שואל "מִה הַעֲבָדָה הַזֹּאת לָכֶם" הרי מדובר בבן שמתנכר למורשתו, את ילדיו אינו שולח לחינוך יהודי ויכול הוא להתבולל בגלות, אליו מופנים הדברים הקשים של בעל ההגדה. אבל כאשר הרקע לשאלה הוא כי "וְהָיָה כִּי תָבֹאוּ אֶל הָאָרֶץ", אם הבן חי בין יהודים בארץ ישראל ובמדינת ישראל כאן יש לו סיכוי גדול בהרבה להישאר מחובר לשורש, כאן הגישה שונה לגמרי, "לעולם תהא ימין מקרבת". לכן התורה נותנת לו את התשובה "זבח פסח הוא לה'", על ידי קירוב ושותפות גורל יכול הוא לחזור ולשוב לחיק האומה. הגאון מוילנא בהגדה שלו מדייק בלשון התורה. בכל הבנים כתוב "ואמרת לבנך", "ואמרת אליו", "והגדת לבנך" ורק בבן הרשע כתוב "ואמרתם", עניין זה רומז לדברי בעל ההגדה 'ואתה הקהה את שיניו' כי התורה אומרת לא להשיב כלל לבן הרשע שמתריס ואינו שואל אלא ו'אמרתם' לזה שיושב לידו, לבן שלא שאל.

בדומה לכך כותב בעל ה'תורה תמימה' (בהערות לשמות פרק יב הערה רא):

ואמרתם זבח פסח הוא וגו', ונראה דלא ניחא לי' לפרש דהאי ואמרתם הוא לתשובה על השאלה, משום דכיון דרשע הוא והוציא עצמו מן הכלל מה תספיק לו התשובה הזאת. כי הלא הוא רואה שזבח פסח הוא ויודע ענינו ובכ"ז שואל לכונה רשעית, ולכן מפרש שבאמת אין משיבין לו לשאלתו מאומה וכמש"כ 'אל תען כסיל כאולתו' רק אומרים לו שאילו היה שם לא היה נגאל, משום דהרשעים מתו בג' ימי אפלה, כנודע, והלשון ואמרתם 'זבח פסח' שבכאן הוא ענין מיוחד, שבכלל מצוה לומר לשון זה בשעת הפסח וכפי שיתבאר.

כיצד זיהו חז"ל מיהו הבן הרשע ומיהו הבן החכם, הרי גם החכם הוציא עצמו מן הכלל?

ניתן לתשובה זו חמישה הסברים:

א. שיבולי הלקט בשם רבי צדקיהו בר בנימין מסביר שכיוון שהחכם אמר 'ה' אֱלֹהֵינו' הרי הראה בזה שאינו מוציא עצמו מן הכלל. לפיכך, את דבריו 'אשר ציוה ה' אלוקינו אתכם' צריך לפרש שאינו מוציא עצמו מהכלל, אלא שמדובר בקטן שאינו מחויב בקורבן פסח או שמדובר בדור אחרי דור היוצאים ממצרים ולכן שואל את המבוגרים ביחס למה שציווה ה' אותם.

ב. קורבן פסח והיעב"ץ מסבירים שסגנון הדברים של הרשע 'מָה הָעֲבֹדָה הַזֹּאת לָכֶם' בניגוד לחכם שאומר 'מה העדות החוקים והמשפטים', רומז על כך שמדובר ברגע-הסגנון הוא יותר חולי ולא מרומם כמו עדות חוקים ומשפטים (על אף שבפשטות המילה "עבודה" בלשון התורה הכוונה היא לעבודת הקורבנות ולא חלילה יחס מזלזל, הרי במכלול הדברים גם הסבר זה יכול להצטרף לשאר ההסברים כדי להכריע מדוע מדובר כאן דווקא בבן הרשע).

ג. הגר"א והגאון מהר"ש קלוגר מבארים ששלמה המלך בחוכמתו אמר "יתרון החכם מהכסיל כיתרון האור מן החושך". בכריאת העולם שם ה' מוזכר על האור "וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים

יְהִי אֹר וְיִהְיֶה אֹר", וזה ההבדל בין דברי שני הבנים, הרשע אין שם שמים מוזכר על פיו, ואילו החכם שם שמים נזכר על פיו "אשר ציווה ה' אלוקינו..."³.

ד. "חוקת הפסח", היעב"ץ מעניקים הסבר נוסף, שאינו קשור לתוכן דברי הבנים אלא לפתיחה שצרפה התורה לדבריהם. אם נסתכל בפתיחה לדברי הבנים הרי כל הבנים שואלים "כי ישאלך בנך" הם רוצים להבין ולקבל תשובה. אך בכך הרשע נאמר "וְהָיָה כִּי יֹאמְרוּ אֲלֵיכֶם בְּנֵיכֶם", הוא אינו שואל, הוא אינו מעוניין בתשובה, אלא מטיח בכעס את דבריו ללא ציפיה לתשובה.

ה. בהגדת פסח הפרדס (עמוד לח) בשם חוקת הפסח מסביר שצורת הפניה של שאר הבנים היא 'פִּי יִשְׁאַלְךָ בְּנֵךְ מִתּוֹרָה'. הבן אינו מציב אולטימטום, קודם כל הוא עושה גם אם לא הבין כל דבר עד הסוף. הבן מבין שתורה שעברה במסורת הדורות במשך שנים כה רבות, יש בה את האמיתות, גם אם אינו מבין הכול, ולכן קודם עושה ואח"כ שואל, אין התשובה תנאי לעשייה.

לעומת זאת הבן הרשע אינו מוכן לקיים בלי שיבין כל דבר עד הסוף. הוא רוצה תשובה כאן ועכשיו ועד שלא יבין מדוע תפילין מרובעות, שחורות ומעור בהמה גסה צריכים להיות מונחות על ראשו דווקא שם, לא יניח אותם, שאלתו היא כתנאי לקיום הדברים ולכן מצאו רבותינו להגדירו כרשע.

³ באופן זה מבאר רש"י, מדוע חשד יצחק אבינו ביעקב שהוא אינו עשיו? בגלל שאמר "כי יקרה ה' אלוקיך לפני" אמר אין דרכו של עשיו שיהיה שם שמים מוזכר על פיו. אם כן גם כאן, הרשע אומר "מה העבודה הזאת לכם", הוא אינו מזכיר כלל את שם ה'.